

BÜVEYHİLER HİLAFETİ ABBÂSİLERDEN NEDEN ALMADILAR?

Why Did the Buyids not Take Over the Caliphate from the Abbasids?

Gülistan ÜNAL

Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Ortaçağ Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi
gulistanunal@sakarya.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 03 Ekim 2018

Kabul: 28 Kasım 2018

Anahtar Kelimeler:

Abbâsîler, Büveyhîler, Hilafetin Devralınmaması, Dahilî ve Haricî Nedenler

© 2018 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZET

Şîî Büveyhîler 945 yılında Bağdat'a girmişlerdir ve Abbâsîler üzerindeki hakimiyetlerini 1055 yılında Büyük Selçukluların Bağdat'a girişine kadar sürdürmüşlerdir. Bu zaman dilimi içerisinde siyasî açıdan oldukça güçlenen bu devlet, emîrî'l-ümerâ konumunda Abbâsî halifelerinin bütün yetkilerini kendi tekellerinde toplamış ve Abbâsî halifelerine sadece bazı yerlerin iktasını bırakmışlardır. Bu makalede, Büveyhîlerin yaklaşık 110 yıl nüfuzu altına aldıkları Abbâsîlerden neden hilâfeti devralmadıkları sorusu yanıtlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Emevî-Hâşimî mücadelesine, Abbâsoğulları-Alioğulları arasındaki ilişkilere bunu takiben Büveyhîlerin Bağdat'a girişine kadar olan siyasî faaliyetlerine ve devamında Büveyhîlerin, hilâfeti devralmayışının dâhilî ve haricî argümanlarına değinilmektedir. Büveyhîlerin halifeliği devralmamasıyla ilişkili Arapça kaynaklar ve modern literatür ışığında tüm detaylar incelenip analiz edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 03 Oct. 2018

Accepted: 28 Nov. 2018

Keywords:

Abbasids, Buyids, no takeover of the Caliphate, Internal and External Reasons

© 2018 PESA All rights reserved

ABSTRACT

The Shiite Buyids entered Baghdad in 945 and continued their dominance over the Abbasid until the Great Seljuks entered Baghdad in 1055. In this period of time, this state, which became quite powerful in terms of politics, gathered all the powers of the Abbasid caliphs in their own monopolies about emirî'l-ümera and abandoned some of iqtas to the Abbasid caliphs. In this article, it is tried to answer the question of why Buyid did not take over the caliphate, which it had been under the influence of the them for about 110 years. In this context, the struggle between the Umayyad-Hashemite and the relations between the Sons of Abbas-Sons of Ali and following that the political activities of the Buyids till entrance to the Baghdad, and later on internal and external arguments of the Buyids not taking over the Caliphate are discussed. It was investigated and analyzed in detail in the light of the Arabic resources and modern literature related to the takeover of the Caliphate of the Buyids.

GİRİŞ

Mekke şehrinin kuruluş zamanından beri süregelen Emevî-Hâşimî çekişmesi, Hz. Osman'ın yerine hilafete Hz. Ali'nin gelmesiyle farklı bir evreye girmiştir. O dönemde, Şam valisi Muaviye, Hz. Ali'den öldürülen halife Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep etmiştir. Hz. Ali tarafından bu isteği karşılanamayınca hilafete isyan bayrağını çekerek iktidarı ele geçirmiş, bundan sonra da devlet Emeviler olarak anılmaya başlanmıştır (Sarıçam, 1997: 249; Yiğit, 2016: 141-142). Hilafetin, Muaviye'nin şahsında Ümeyyeoğullarına geçişi Haşimoğullarının -onların içinde de Alioğulları ya da Ehl-i beyt'in- Ümeyyeoğullarına karşı muhalefeti ve iktidar mücadelesi daha da yoğunlaşmıştır. Hilafetin kendi hakları olduğuna inanan Ehl-i beyt, yürüttükleri iktidar mücadelesi sonucunda hilâfeti yine ele geçirememiş ve bu kez de Abbâsoğulları iktidarı ele almıştır (Atalan, 2005: 183; Güzel, 2012: 193-194). Emevilerin siyasî bakımdan zayıflamaya başlaması Abbâsî hareketinin başarıyla sonuçlanmasına neden olmuştur.

Emevilerin idaresindeki İslâm devletinin zayıflama nedenleri arasında Ümeyyeoğullarının iki kolu olan Süfyânîler ile Mervânîler arasında yaşanan iktidar mücadelesi yer almaktadır (Delice, 1999: 316). Bununla birlikte Emevilerin, Mevâli olarak adlandırdıkları Arap dışı Müslüman unsurlara kötü muamelede bulunması, Arap kabileleri arasındaki mücadelelerde dengeleyici siyaset üretememeleri ve bilhassa bazı halifelerinin bütün halkın lideri olması gerekirken, asabiye duygusuyla yalnızca Ümeyyeoğulları ve onların destekçilerine yönelik imtiyazlar üreten negatif ayrımcılık yapmaları gibi etkenlerin de devletin çöküş sürecinde etkili olduğu bilinmektedir. Emevileri zayıf düşüren bu gibi etkenler, Abbâsoğulları, Mevâli gibi Ehl-i beyt ile birlikte iktidar mücadelesi veren grupların işini kolaylaştırmıştır. İsyanın hazırlanmasında lider olarak ileri sürülen ilk kişi, Ehl-i beyt'ten Hz. Ali'nin torunu Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye Ebû Hâşim idi. Nitekim Ebû Hâşim, Humeyme¹ (Tomar, 2012: 354-355) denen yere gittiğinde Abbâsoğullarının da desteğini arkasına almıştır (Yıldız, 1988: 31). Ebû Hâşim (ö. 98/716-717) vefat etmeden önce de hareketin lideri olarak Abbâsoğullarına mensup Muhammed b. Ali b. Abdullah'ın² (Delice, 1999: 41) vasiyet etmiş ve vefatı sonrası bu vasiyete uyulmuştur³ (Atalan, 2005: 184).

Emevilere karşı iktidar mücadelesinde Ehl-i beyt taraftarlarının meşruiyet argümanı olarak kullandıkları slogan ise "Li'r-Rıza min Âl-i Muhammed" (Hz. Muhammed ailesinden razı olunacak kişi)'dir (Delice, 1999: 53-54; Shaban, 1979: 164). Bu argümandan da anlaşılacağı üzere iktidar mücadelesi Alioğulları adına yapılmaktadır (Atalan, 2005: 185). Ancak bu isyan hareketi 12 Rebûlâhir 132/28 Kasım 749 Cuma

¹ Ürdün'ün Maan şehrine yakın olan bir kasabadır.

² Ali b. Abdullah'ın siyasetle ilişkisi iyi olmamakla birlikte Abbâsî hareketinin temellerini atan kişi olduğu ifade edilmektedir.

³ Muhammed b. Ali b. Abdullah'ın Ebû Hâşim'in yanında yetiştiği ve ders aldığı ve babası Ali b. Abdullah'ın (118/736) Ebû Hâşim'in dostu olduğu bilinmektedir.

günü başarıya ulaştığında, Abbâsoğullarından Ebu'l Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Alî b. Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdulmuttalib es-Seffâh (ö. 136/754), Kûfe'de bulunan Kûfe Camii'nde ilk halife olarak kabul edilmiştir (Yıldız, 1994: 284). Alioğulları ise iktidara gelememiş ve halife okuduğu hutbede birçok sebep sıralayarak hilâfeti kendi uhdesine almıştır (Yıldız, 1988: 34). Kendisinden sonra da kardeşi Mansûr'u veliaht olarak ilan etmiştir. Bu durumda, Alioğullarının iktidar hakkı ellerinden alınmış görünmektedir. Bundan dolayı Alioğulları, Abbâsoğullarına karşı iktidarı ele alma girişimlerini kendilerinde bir hak olarak görmüşlerdir (Bozkurt, 2002: 108).

Alioğullarına öncülük eden liderler bu girişimler neticesinde Abbâsîlerin siyasî güç bakımından zayıf olduğu bölgelerde, devletler kurmaya başlamışlardır. Ehl-i beyt liderlerinden biri olan Yemen Zeydîyye imamı Kasım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860), devlet baskısından kurtulmak için Horasan bölgesinin kuzeyinde bulunan Taberistan'a sığınmış ve burada Zeydîlik mezhebini yaymıştır. Bu bölge, coğrafi özellikler göz önünde bulundurulduğunda fethedilmesi zor bir bölge olarak vasıflandırılmaktadır. Aynı zamanda burada, hem fetihlerden hem de Emevi ve Abbâsî yönetiminden memnun olmayan kesimler yaşamaktaydı. Nitekim sonradan bu kesimler diğer muhalefet eden gruplarla birlikte hareket etmişlerdir (Yaşaroğlu, 2011: 222, 224). Kasım'ın kabul görmesinden sonra Ehl-i beyt'in meşru iktidar hakkını savunmak maksadıyla Ehl-i beyt liderlerinden Hasan b. Zeyd el-Alevî (864-884) önce Irak'a sonra İran'ın Rey şehrinden Taberistan'a gitmiş ve orada Zeydîler adıyla anılacak bölgesel bir yönetim kurmuştur (Doğan, 1997: 357). Ancak bu devletin kısa süre sonra Sâmânîler tarafından ortadan kaldırılması Zeydîlerin, Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. el-Hasan el-Utrûş el-Hüseynî liderliğinde daha kuzeydeki Deylem⁴ (İstahri, 1967: 204-205) ve Gîlân bölgelerine çekilmelerine neden olmuştur. Bu gelişme ise bölgede ihtida hareketinin başlamasını tetiklemiştir. İslâmiyet'ten önce Mecûsî olan Deylemliler, IV. (X.) yüzyılda Zeydîlerin etkisiyle İslâm'a girdikleri için doğal olarak Zeydîliği benimsemişlerdir. Yaşanan ihtida hareketinin liderliğini yürüten Hasan el-Utrûş, ilerleyen süreçte Sâmânîleri yenerek Zeydî yönetimini bu kez Taberistan'da kurmuştur. Ancak bu devlet, Merdâvic b. Ziyâr'ın kurduğu Ziyârîler hanedanı (316-483/928-1090) tarafından 316/928 yılında ortadan kaldırılmıştır. Deylem bölgesinde ise Zeydîler kendi imamlarına bağlılığı sürdürmüş ve birçok hanedan kurmuşlardır. Taberistan Zeydîlerinden sonra Deylem, Taberistan ve Gîlân bölgeleri, sırasıyla Ziyârîler, Büveyhîler, Gazneliler, Selçukluların ve sonra da Moğolların eline geçmiştir (Yaşaroğlu, 2011: 225-228). Daha sonra Deylemliler, Sâsânî devrinden bu yana tevarüs ettikleri yerel güç olmaları yanı sıra Abbâsî ordusunda görev almaya başlamışlar, ancak kendi hanedan güçlerini de muhafaza etmişlerdir. İşte bu yerel hanedanların içinde Büveyhîlerin, İran'ın batı ve güneyinde bulunan Fars eyaleti (Ali'nin yönetiminde), Cibal bölgesi (Hasan'ın yönetiminde), Kirman ve Huzistan (Ahmed'in yönetiminde) gibi

⁴ Deylem bölgesinin coğrafyasına bakıldığında güneyinde Kazvîn, Tarm, Azerbaycan ve Rey'in bir bölümü; doğu tarafında Taberistan ve Rey'in kalan kısmı; kuzey kısmında Hazar Denizi; batısında Azerbaycan'ın kalan kısmı ve Arrân (Rân) bölgesi yer alır.

önemli yerlere hâkim olması, Abbâsîlere rağmen siyasî bir güç olarak öne çıkıp başarılı olmalarını sağlamıştır. Bunun neticesinde Irak'a yönelmişlerdir (Merçil, 1992: 496-497).

A. Büveyhîlerin Siyasi Faaliyetleri

Zeydî Şîliğinin öncülüğünde İslâmlaşan Deylem bölgesinin öne çıkan siyasî gücü haline gelen Büveyhîoğulları, hanedan adını Ebû Şücâ Büveyh b. Fennâ Hüsrev'den alır. Ebû Şücâ'nın, Sâsânî devlet başkanı Behrâm Gûr b. Yezdücerd'in soyundan geldiği ifade edilmektedir. Bu hanedanın belli bir güç haline gelmesini sağlayan ise Ebû Şücâ'nın oğulları Ebu'l-Hasan Ali, Ebu Ali Hasan ve Ahmed olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987: 220). Zeydî imam Hasan el-Utrûş Deylem'e girdiğinde, Büveyhî kardeşlerin en büyüğü olan Ali, Hasan'a hizmet ederek Zeydî harekete destek vermiştir (Kurevi, 1982: 74). Hasan el-Utrûş'un ölümünden sonra hanedan içinde iktidar mücadelesi yaşanmış ve bu olay bölgedeki diğer hanedan liderlerine öne çıkma fırsatı sağlamıştır. Bu liderler, aynı zamanda Hasan el-Utrûş'un hizmetinde de bulunmuş olan Mâkân b. Kâkî ve Sâ mânîlere hizmetiyle tanınmış olan Esfâr b. Şîreveyh ve Merdâvic b. Ziyâr idi ve Ali ve Hasan da Mâkân'ın ordusunda komutan olarak görev yapmaktaydılar. Yaşanan iktidar mücadelesinde Mâkân, Sâ mânîlerin desteğini görmesine rağmen Merdâvic'e yenilmiş ve Taberistan'dan kovulmuştur. Esfâr da öldürülmüş ve Merdâvic bu mücadelenin kazananı olmuştur. Bu durumda Büveyhî kardeşler, Merdâvic'in safına geçmeyi kendi gelecekleri açısından daha yararlı görmüşlerdir (Kabir, 1964: 2).

Merdâvic, kendi hizmetinde çalışmaya başlayan Büveyhî kardeşlerden Ali'yi Kerec valiliğine tayin etmiştir. Ancak kısa süre sonra Ali, kendi görev alanı dışında kalan şehirlere doğru hakimiyetini genişletmek isteyerek Merdâvic'i karşısına almış ve kendisini çaresiz hissedince de Abbâsîlerden yardım istemiştir. Nitekim Abbâsîlerin desteğini alamayan Ali, İran'ın güneyindeki İsfahan'a hâkim olmuştur (932) (Azimli, 2005: 20-21; Merçil, 1992: 496). Bundan sonra Ali, Fars bölgesine yönelmiş ve bölgenin Abbâsî valisini yenerek Fars eyaletine hükmetmeye başlamıştır (322/934). Bu zaferinden sonra askerî girişimlerini durduran Ali, Merdâvic ile arasının daha fazla kötü olmaması için onunla bir anlaşma imzalamış ve bağlılığını bildirerek onun adını hutbelerde okutmuştur (Kabir, 1964: 4). Ayrıca anlaşma gereklerinin yerine getirilmesi için kardeşi Hasan'ı Merdâvic'e rehin olarak göndermiştir. 323/935 yılında ise Merdâvic, kendi ordusundaki Türk asıllı komutanlardan olan Beckem ve Tüzün tarafından öldürülmüştür. Merdâvic'in ölümü, bölgenin ileri gelenlerinin liderlik için savaştıkları siyasî açıdan sıkıntılı bir ortama sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Hasan b. Büveyh de iktidar mücadelesine girişen isimlerden biriydi. Abbâsî halifeliğinin zayıf durumundan istifade eden Ali, rehin tutulduğu yerden kurtulan kardeşi Hasan'ı Cebel'e; diğer kardeşi Ahmed'i de Ahvaz ve Irak'a yani Bağdat yakınına sefere çıkarmıştır. Böylece bu gelişmeler Büveyhîoğulları için liderlik fırsatı doğurmuştur (Eyyub, 1989: 131-132).

Diğer kardeşler ise Abbâsî halifelerini yenerek mezkûr yerlere hâkim olmuşlardır. Büveyhî kardeşlerin bu askerî yayılma hareketleri içerisinde Ahmed'in başarısı diğerlerine nispetle daha önemlidir. Çünkü o, bu dönemde Abbâsîlerin yaşadığı istikrarsız durumdan daha fazla yararlanabilmiştir. Halife er-Razi, eyalet vergilerinin ödenmesinde yaşanan sorunların merkezi yönetimi olumsuz etkilemesi nedeniyle, vergi sorununun ortaya çıkmasında etkili olan Ebû Bekir Muhammed İbn Raik'i Bağdat'a davet ederek ona emîrül-ümerâ unvanıyla beraber büyük yetkiler vermiştir. Ancak bu gelişme kısa süre içerisinde halife ve vezirlerinin sahip olduğu gücün tükenmesine sebep olacaktır. İbn Raik, Vasıt'ta güçlenen Beckem ile Berîdîler⁵ (Özaydın, 1992: 501) arasındaki iktidar mücadelesi nedeniyle Bağdat'tan ayrılmıştır. Bunun neticesinde Abdullah b. Hamdân'ın Musul (Mavsil), Diyarbakır ve Diyârîrebîa'yı⁶ (Aycan, 2007: 498) yöneten oğulları Ali ve Hasan Hamdânîler⁷ (Karaarslan, 1997: 446) adına halife el-Muttaki tarafından emîrül-ümerâliğe getirilmişlerdir. Ali'ye "Seyfûddeve"; Hasan'a ise "Nasîrûddeve" lakabı verilmiştir. Bağdat'ta mezkûr güçlerin kendi aralarında yaşanan bu siyasî kargaşa ortamında Büveyhî Ahmed, İbn Raik döneminde Ahvaz'ı Berîdîlerin desteğiyle almış, Hamdânî Nasîrûddeve'nin emîrül-ümerâliği döneminde ise Basra'yı da kendi hakimiyetine almak için Berîdîleri oradan kovmaya giriştiyse de başarısız olmuştur. Fakat daha sonra Hamdânîlerin, Türk komutan Tüzün tarafından Bağdat'tan çıkarılması hadisesi, Ahmed'in Ahvaz'dan Vasıt'a doğru ilerlemesini ve Bağdat'a girişini kolaylaştırmıştır (Kabir, 1964: 5).

Abbâsîlerin siyasî durumuna bakılacak olursa; 945 yılında emîrül-ümerâ Tüzün öldükten sonra ordu tarafından emîrül-ümerâliğe getirilen İbn-i Şirzad, Abbâsî halifesi Müstekfi'nin de onayını almıştır. Sonrasında askerlerin baskıları sonucu maaşlarına zam yaptığı için bütçe zora girmiş ve bu nedenle halk, eziyet ve hırsızlık gibi yolsuzluklar sebebiyle büyük sıkıntı çekmeye başlamıştır (Bozkuş, 2003: 52; İbnü'l-Esîr, 1987: 383). Bu arada İbn-i Şirzad'ın Vasıt'a vali olarak atadığı Yenâl Gûşe Ahvaz'daki Ahmed ile yazışarak ona bağlılığını bildirmiş ve onu Vasıt'a davet etmiştir. Bu davet üzerine Ahmed, güçlü bir orduyla Vasıt'a gelmiş ve Bağdat'a yönelmiştir. Bağdat yakınındaki Bâcîsrâ mevkiine geldiğinde ise halife ve İbn-i Şirzad onun gelişinden korkarak etkisiz kalmışlardır. Ahmed, bir savaş yaşanmaması için Muhammed Hasan b. Muhammed el-Muhellebî adındaki adamını İbn-i Şirzad ile konuşmaya göndermiş ve zaten savaşamayacak durumda olan İbn-i Şirzad da Ahmed'e biat etmiştir (Kurevi, 1982: 176-177). Bunun neticesinde Ahmet 11 Cemaziyelevvel 334/19 Aralık 945 tarihinde Bağdat'a girmiştir. İşte bu noktada böylesine güçlü bir liderin hilafeti üstlenmesi ve ele geçirmesi beklenirken Ahmed bunu yapmamış, tam tersine Abbâsî halifesine bağlılığını ilan etmiştir. Halife de Ahmed'e Muizzüddeve

⁵ Bu devletin ismi aile mesleği olan postacılıktan gelmektedir.

⁶ Musul ve Fırat nehri arasında kalan Musul, Sincar, Cizre ve Nusaybin'in yer aldığı bölge ifade edilmektedir.

⁷ Musul ve Kuzey Suriye'de 905-1004 tarihleri arasında hüküm sürmüş Arap hanedanlığıdır.

lakabı vererek hilat giydirmiş ve onu emîrû'l-ümerâlık görevine tayin etmiştir. Aynı şekilde diğer kardeşlerinden Ali'ye "İmadüddeve", Hasan'a da "Rüknüddeve" lakabını vermiştir. Ayrıca bu lakapların dirhem ve dinarlarda yer almasını da emretmiştir (Donohue, 2003: 18; Eyyub, 1989: 132; Fevzi, 1998: 90; İbnü'l-Cevzi, 1992: 42-43; Takkuş, 1996: 223).

B. Büveyhîlerin Hilafeti Üstlenmelerinin Önündeki Dahilî Engeller

Bu başlık, siyasî güç haline dönüşen Büveyhîlerin, halife ve hilâfet kurumuyla olan ilişkilerinin niteliğini ortaya koyma çabası ve bu hilâfeti neden üstlenmedikleri sorusuna cevap bulma amacına matuftur. İçeride, Sünnîliğe bağlı Abbâsoğullarının hilafeti sürdürmesinden yana olan önemli güçler mevcuttur. Bunlar Sünnî halk ve çoğunluğu Sünnî olan askerî teşkilattır.

Büveyhîlerin Bağdat'a hükmettiği süre boyunca el-Müstekfî (334/945-946), Mutî'-Lillâh (334-363/945-6-973-4), et-Tâilillâh (363-381/973-4-991-2), el-Kâdir Billâh (381-422/991-2-1030-1), el-Kâim Biemrillâh halifelik yapmıştır. Muizzüddeve Ahmed, emîrû'l-ümerâlık görevini yürütürken bir gün halife Müstekfî, Türk ve Deylem asıllı komutanlar için bir davet düzenlemiştir. Halifenin bu daveti düzenleme amacından şüphelenen Muizzüddeve, derhal halifeyi değiştirme yoluna gitmiştir. Mevcut halifenin yerine el-Mutî'nin geçmesini sağlamıştır (22 Cemaziyelâhir 334/29 Ocak 946). Kendi gücüne güvenemeyip, halifeliği devraldığı zaman meydana gelebilecek isyanlarla baş edemeyeceği için Abbâsoğullarının halifelerine razı olmuştur (Kabir, 1964: 186). Halifeliği azletme gerekçesi olarak siyasî ve dinî başka nedenler de gösterilmiştir. Abbâsî halifesinin, Musul mevkiinde Muizzüddeve'nin savaştığı Hamdânî emiri Nasırüddeve'ye Büveyhî ordusuyla alakalı gizli bilgiler vermesi azledilmenin siyasî nedeni olarak gösterilmiştir. Bağdat'ta bulunan fetva yetkisine sahip bazı Şîîlerin halife tarafından tutuklanması ve Muizzüddeve'nin yanında bu kişilerin değersizleştirilmesi ise azledilmenin dinî nedeni olarak ifade edilmiştir (Bozkuş, 2003: 79; Takkuş, 1996: 226).

Yaşanan bu olayla birlikte halifelik kurumunun iyice zayıfladığı ve halifelerin hiçbir yetkiye sahip olmadığı düşünülebilir. Halifelere bazı konularda danışılabilir bile emîrû'l-ümerâ pek çok meselede kendi iradesiyle hareket etmiştir. Halk içinse halifelik kurumu ve halife saygın bir yere sahip iken Muizzüddeve'nin yönetiminde bu saygınlık kalmamış ve yönetimle alakalı hiçbir yetkiye sahip olmamışlardır. Halife, şahsî işleriyle ilgilenen yalnızca bir kâtibe sahip olup veziri olmamasına rağmen; Muizzüddeve, bizzat kendi vezirlerini seçme ve azletme yetkisine sahipti. Bağdat'a hükmeden Deylemîler, Abbâsîlerin hilafeti gerçek sahiplerinden zorla aldığına inandıklarından dolayı Abbâsî halifesine biat etmenin mecburî olmadığını savunmuşlardır (Faki, 1987: 240). İslâm toplumunda halifenin toplumu idare etmede Hz. Peygamber'e halef olması, zimmiler ve Müslümanlar arasında anlaşmayı sağlayan ve toplumun dinî, içtimaî ve iktisadî haklarını koruması açısından toplumda büyük

bir rolü söz konusudur (Maverdi, 1976: 19).

Bir rivayete göre ise Muizzüddevele halifeliğın Ehl-i beyt'ten (Fâtımî halifesi el-Muiz Lidinillâh veya başka biri) birisine verilmesi konusunda yakın adamlarıyla görüşmüştür. Çoğunluk, Muizzüddevele'yi desteklemesine rağmen bazıları onunla aynı fikri paylaşmamış ve Muizzüddevele'ye bunun iyi bir fikir olmadığını şöyle izah etmişlerdir: *“Sizler şu an halifeyle berabersiniz, ancak onun halifeliği hak etmediğini düşünöyorsunuz. Eğer halifenin ölüm emrini vererseniz askerleriniz onu hemen öldürür ve onun yerine Ehl-i beyt'ten birini getirdiğinizde ise aynı ölüm emrini sizin için de verebilir. Bu nedenle halifelik kurumuna müdahale etmeyiniz”*. Muizzüddevele'nin bu konuşma sonucu görüşünden vazgeçtiği belirtilmektedir. Halifeye herhangi bir yetki verilmeyerek sadece birkaç köy iktâ olarak bırakılmıştır (İbnü'l-Esir, 1987: 386-387). Bu rivayetten anlaşılacağı üzere Muizzüddevele'nin halifelik kurumuna dokunmayışına gerekçe olarak siyasî konumun onun için öncelikli olduğu düşünülebilir. İbnü'l-Esir'in anlattığı bu rivayetin tutarlılığı konusunda da sorun söz konusudur. Adı geçen halife Muiz, Bağdat, Büveyhîler tarafından kontrol altına alındıktan tahminen yedi yıl sonra Fâtımî halifesi olmuştur (Donohue, 2003: 15). Bundan dolayı kronolojide bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Büveyhîlerin, Sünnî halifeliği kaldırma noktasında ortak bir düşünceye sahip olmalarına rağmen Şîî halifenin kim ve hangi mezhepten olacağı üzerine ortak bir fikirleri yoktur (Bozkuş, 2003: 110). Büveyhîlerin önce Zeydî ardından da İmâmiyye Şîîliğine mensup oldukları iddiası düşünülürse (Daftary, 2006: 149) bir Şîî halife olarak neden İmâmiyye'ye (İsnâşeriyye) mensup bir halifenin, adının geçmemiş olması konusu önemlidir. Bu konu, Gaybet dönemiyle ilişkilendirilmiştir. Buna göre 260/873'te on ikinci imam Muhammed'in kaybolmasından (Gaybet-i Suğrâ dönemi) sonra 329/940'ta Gaybet-i Kübrâ başlamıştır. Bu olayla birlikte İmâmiyye'ye mensupları, imamını kıyamete kadar bekleyecekti (Fığlalı, 1984: 174-180; 1987: 98-100). Ortada bir Şîî imam olmadığına inandıklarından dolayı halife de seçilemezdi. Büveyhîler aynı zamanda Fâtımîlere düşman olduklarından onların halifelerine biat edilmiyordu. Bu nedenle hilafete, Zeydîye mensubu birinin getirilme düşüncesi ağır basmakla birlikte bu kişinin isminin belli olmadığı ifade edilmiştir (Bozkuş, 2003: 111). Muizzüddevele'nin kendi yanına çekmek istediği Irak'taki Şîîlerin İmâmiyye mezhebine mensup oldukları bilinmektedir. Bu da Abbâsî halifesiyle karşılaştırıldığında bir Zeydi halifeye mensup olmak fikriyle aynı şeyi ifade edecektir (Takkuş, 1996: 224).

Büveyhîlerin ordusunda bulunan Sünnî Türk askerleri dahilî engellerden biridir. Süvari birlikler olan Türk askerleri piyade birlikler olan Deylemliler için denge unsuru olmuştur (Bosworth, 1965/1966: 153). Büveyhîlerin, belli bir güce ulaşan Türk askerlerin tepkisinden çekindikleri için halifeliği ortadan kaldırmadıkları iddia edilmiştir (Bozkurt, 2016: 109; Güner, 2011: 154). Aynı şekilde Büveyhîler, hilafet konusunda kendi ordularının önemli bir unsuru olan Şîî Deylemliler askerlerin

tepkisinden de çekinmiş ve eğer halifelige Ehl-i bey'ten biri getirilirse Deylemli askerlerin tahakkümü daha da zorlaşabilirdi. Çünkü Deylemli askerlerin, Şîî halifenin tarafına geçebilme ihtimali söz konusuydu. Bundan dolayı Büveyhîlerin bulunduğu siyasî konumu kaybetmek istememesi anlaşılabilir bir nedendir (Güner, 1999: 51). Muizzüddeve vefatından kısa süre önce oğlu Bahtiyarı yanına çağırarak, Türk ve Deylemli askerler arasındaki denge siyasetiyle ilgili olarak ona; askerlerle her zaman istişare etmesini, Deylemli askerlerle iyi geçinmesini ve onlarla sorun yaşadığı takdirde Türk askerlerden destek almasını vasiyet etmiştir (İbn Miskeveyh, 1915: 234).

C. Büveyhîlerin Hilafeti Üstlenmelerinin Önündeki Haricî Etkenler

Büveyhîlerin hilâfeti devralmamasında dahilî engellerin yanı sıra haricî etkenler de önem arz etmektedir. Bunlar öncelikle Büveyhîlerin çevredeki Sünnî devletlerden çekinmeleri ve Şîî rakip olarak Fâtımîler ile mücadeleye girişmeyi göze alamamalarıdır. Ahmed Bağdat'a girdiği dönemde ülkenin çevresinde Sünnî olan Sâmânîler ve Gazneliler mevcuttur. Burada, bu devletlerin Büveyhîler ile olan ilişkileri ve güç mukayesesi yapıldıktan sonra Fâtımîler ile olan ilişkiler ele alınmıştır. İlk olarak hilâfetin savunuculuğu bakımından Sâmânîoğullarına bakıldığında ise bu devletin gerçek hükümdarı olarak anılan İsmail b. Ahmed (279-295/892-907), Tahir b. Hüseyin'in kurucusu olduğu Tahiroğullarından (Kurt, 2002: 21) bir yöneticiyi ve 287/900 yılında Saffârîlerin (Merçil, 2008: 464)⁸ yöneticisi Amr b. Leys'i yenerek Abbâsîler tarafından Horasan'ın yöneticisi olarak ilan edilmiştir. Bundan dolayı İran bölgesinin önemli bir gücü olan Sâmânîler Kuzey İran bölgesinde Büveyhîler ile mücadele etmişlerdir. Önemli bir Sünnî devlet ve hilafet savunucusu olarak bilinen Sâmânîler, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde Sünnîlik için önemli yerlerin hâkimi durumunda olmuşlardır (Bosworth, 1980: 128-129). O dönemde halifenin, Horasan bölgesinde güçlü bir etkisi kalmamıştır. İsmail halifeye bağlı olmasına rağmen Sâmânîoğullarının yöneticisi adına para bastırılmış ve Büveyhîlerin Bağdat'a gelişine kadar dualarda halifenin ve Sâmânîoğullarının yöneticilerinin ismi bir arada geçmiştir. Halifeler ve Sâmânîoğulları arasındaki ilişkinin resmî olması yanında yöneticiler emir unvanı almışlardır (Yıldız, 1988: 53-54). Sâmânîoğullarının Büveyhîler ile olan siyasî mücadelesi Abbâsîlere olumlu olarak yansımıştır denilebilir. Çünkü Sâmânîoğullarının hâkimiyet bölgesi olan İran'da Büveyhîlere rakip olmasıyla Abbâsîlere destek verilmiştir.

Bir diğer devlet Gazneliler ise batıdaki İslâm topraklarına doğru yayılmacı bir politika izlediklerinde hem topraklarını genişletmeyi hem de coğrafi bakımdan Abbâsî halifesine yakın olmayı hedeflemişlerdir. Bu devlet, Sâmânîler ve çağdaşları Karahanlılar ve Selçuklular gibi Sünnîliğin Hanefilik koluna bağlı olmuşlardır. 331/942 yılında Sâmânîlerin emiri Nasr b. Ahmed ve 488/1095 yılında Sünnî ulemanın

⁸ 861-1003 yılları arasında Doğu İran'ın Sistan bölgesinde hüküm sürmüş bir İslâm devletidir.

çabalarıyla öldürülen Karahanlı Ahmed b. Hızır Han gibi emirlerin Şîî İsmâiliğe meyletmelerine rağmen Gazneli sultanlarında Şîîliğe yönelik bir meyil söz konusu olmamış ve hatta mücadele etmişlerdir (Bosworth ve Bosworth, 1962: 57-58). Fâtımî halifesi el-Hakim'in 403/1012-13 yılında Gazneli Mahmud'a elçi göndermesi ve bu elçinin sultan tarafından öldürülmesi onun dinî tavrının bilinmesine, onun hakkında kötü konuşanların susmasına ve isminin övgüyle bahsedilmesine neden olmuştur (Bosworth ve Bosworth, 1962: 60). Buradan anlaşılacağı üzere Gazneliler de Abbâsîlere dini lider olarak saygı göstermiş ve kendisini Şîîlerin temsilcisi olarak gören Fâtımîlere karşı mücadeleye girişmiştir.

Gazneli hükümdarı Gazneli Mahmud ve halife el-Kadir Billâh arasında 420/1029'da yapılan yazışmalardan, Gazneliler, Abbâsî halifesine destek vererek Ehl-i sünnet'i savunmuşlardır. Hatta diğer fırkalara mensup insanlara dinden çıkmış muamelesi yaparak onlarla savaşmışlardır. Ayrıca Fâtımîler, Gazneli Mahmud'un kendi mensuplarına göstermiş olduğu kötü muameleyi ortadan kaldırmak adına onunla irtibata geçmişlerdir. Ancak bu çabalar olumlu sonuçlanmamıştır (Yıldız, 1987: 230). Örneğin Fâtımî halifesi ez-Zahir, Gazneli hükümdarı Mahmud'dan kendisine biat etmesini istemiştir. Ez-Zahir'in babasının eskiden yazmış olduğu mektubu da dikkate almayan Mahmud, ez-Zahir'e de aynı muameleyi yapmıştır. Gazneli Mahmud kendisine gönderilen mektup ve hil'ati kabul etmemiş ve aynı şekilde Abbâsî halifesine göndermiştir. Halife de bütün eşrafını toplayarak onlara önce bu eşyaları göstermiş ve sonrasında yakmıştır. Hatta eritilen altınlardan dinar bastırılarak Haşimoğulları mensuplarına verilmiştir (İbn Tagriberdi, 1929: 251).

Büveyhîler Sünnî devletlerin yanı sıra kendi gibi Şîî olan Fâtımîlerle de hilâfet konusunda sorun yaşamak istememişlerdir. Bu nedenle Büveyhî emiri Muizzüddeve, Abbâsî hilafetini kaldırmak istediği zaman yanında olan adamları bunu olumlu olarak karşılamamış ve eğer hilafet kurumunu ortadan kaldırırsa Fatimilerin tek güç olmak adına kendisini bir şekilde bertaraf edeceğini belirtmişlerdir. Fâtımîler siyasî ve dinî olarak kendilerini ön plana çıkarmaya çalışmışlardır. Bunun üzerine Muizzüddeve bu kararı uygulamamıştır (Azimli, 2005: 22-23). Abbâsîler ise, beraber hareket ettikleri Ehl-i beyt'e halifeliği vermemiştir. Ancak Şîîler, soyu Ehl-i beyt'ten olup olmadığına dair iddialar olan Ubeydullah el-Mehdî ile iktidara gelerek Fatimîler devletini kurmuşlardır. Şîî yüzyılı olarak adlandırılan bu dönemde Şîî olan İdrîsîler ve Şîîliğe meyilli olan Karmatîler, Fâtımîlere itaat etmemişlerdir (Azimli, 2010: 111). Fâtımîler devlet olmakla birlikte Abbâsîlerin zayıf durumlarından istifade ederek Abbâsîlerin hâkim olduğu yerleri almaya çalışmışlardır (Arslan, 2014: 283).

Büveyhîlerin, Fâtımîler ile olan ilişkisine bakıldığında, bu devletin halifesine biat etmedikleri ve hatta Fâtımîlere muhalif olan Karmatî gibi gruplarla hareket edip Mısır'a saldırdıkları bilinmektedir. Buna neden olarak, Büveyhîlerin kendi siyasî iktidarını koruma iç güdüsüyle hareket etmesi gösterilebilir.

Abbâsî halifesi el-Kadir Billâh, Fâtımîlerin kendilerini dayandırdığı soydan olmadığıyla ilgili evrak düzenlediği zaman Büveyhîler de halifenin yanında olmuşlardır (401/1010-1011). Halife, burada manevî gücünü kullanmayı planlamıştır. Musul'da Ukeylî emiri tarafından Fâtımî halifesinin ismi hutbelerde okutulmuştur. Bunun üzerine, Abbâsî halifesi el-Kadir Billâh, Büveyhîlerden ordu gönderilmesini talep etmiş ve talebi karşılanarak hutbe tekrardan halife adına okutulmuştur (Azimli, 2005: 31; Yıldız, 1987: 210). Büveyhîlerin, siyasî alanda Fâtımîlerin güçlenmesini istemediği anlaşılmaktadır. Hatta bu bağlamda Abbâsîler ile zaman zaman ittifak ettiği ifade edilebilir.

Bu dönemde söz konusu devletlerin Büveyhîler ile siyasî ve dinî bir mücadele içine girdiği görülmektedir. Bundan dolayı Büveyhîlerin hilafet konusunda bu devletlerin tepkisini almak istememesi ve eğer Sünnî hilafeti kaldırırlarsa Sâ mânîlerin veya diğer devletlerin hilafet kurumunu tekrar kendi uhdelelerinde canlandırabileceği düşüncesi, Büveyhîleri vazgeçiren nedenler arasındadır.

SONUÇ

Büveyhîler ve Abbâsîler arasında yaşanan iktidar mücadelesinde Büveyhîlerin siyasî bakımdan güçlü olmakla birlikte bu gücü koruma noktasında gayret sarf ettiklerini söylemek mümkündür. Bu devletin, siyasî gücünü korumak için birçok sebepten dolayı yaklaşık 110 yıl yönettikleri Abbâsîlerden hilâfeti almamaları önemli bir noktadır. Yöneten ve yönetilenler açısından düşünüldüğünde ise Abbâsîlerin, Büveyhî hakimiyetine girmesiyle toplum ve toprakları üzerindeki iktidar gücünü kaybetmesi devleti oluşturan ana unsurlara zarar vermiştir. Bu bağlamda hakimiyet ve devlet kavramı birbirini tamamlayan önemli unsurlardır (Akyüz, 1991: 67). Büveyhîler, Sünnî halkın ve orduda bulunan Türk askerlerin tepkisini çekmemek için kendi siyasî meşruiyetlerinin hilâfete dokunmamakla sağlanacağını düşünmüşlerdir. Bundan dolayı hem Abbâsîler hem de Büveyhîler zorunlu bir birlikteliğin içinde yer almışlardır. Bu zorunlu birliktelik 1055 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Bağdat'ı ve hilafeti Büveyhîlerin nüfuzundan kurtarana kadar devam etmiştir. Bu nüfuzun, hilafet kurumu açısından bakıldığında halifenin devlet işlerinde etkili bir rol oynayamaması Abbâsîlerde siyasî gücün zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Ama buna rağmen halifenin, halkın ve komşu Sünnî devletlerin nazarında manevî gücünü kaybetmediği ifade edilebilir. Aynı zamanda Sünnî devletlerin ve Şîî Fâtımîlerin siyasî gücü karşısında Büveyhîler hilâfeti devralmak istememişlerdir. Siyasî bir güç olarak Büveyhîler, hilafeti Abbâsîlerden almış olsaydı o dönemde siyasî ve dinî çehrenin nasıl bir değişiklik arz edeceği önemli bir soru olarak kalmaktadır.

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Vecdi (1991), *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ARSLAN, İhsan (2014), *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.

- ATALAN, Mehmet (2005), "Abbasi Daveti Sürecinde er-Rizâ Min Âl-i Muhammed Söylemi", *İslâmî Araştırmalar*, XVIII (2), 183-191.
- AYCAN, İrfan (2007), "Rebia (Benî Rebîa), *DİA*, XXXIV, 498-499.
- AZİMLİ, Mehmet (2005), "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII (II), 19-32.
- AZİMLİ, Mehmet (2010), *H. Ali Neslinin İsyanları, X. Yüzyıla Kadar Şîî Karakterli Hareketler*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- BOSWORTH, C. E. – BOSWORTH, C. F. (1962), "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", *Islamic Studies*, I (3), 49-82.
- BOSWORTH, C. E. (1965/1966), "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", *Oriens*, XVIII/XIX, 143-167.
- BOSWORTH, C. E. (1980), *İslâm Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü elkitabı)*, çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul: Oğuz Yayınevi.
- BOZKURT, Nahide (2002), "Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde -Abbâsiler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin İsyanı", *Dinî Araştırmalar*, V (13), 107-118.
- BOZKURT, Nahide (2016), *Abbâsiler (750-1258)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BOZKUŞ, Metin (2003), *Büveyhîler ve Şîîlik*, Sivas: Vizyon Yayıncılık.
- DAFTARY, Farhad (2006), "Emeviler Döneminde ve Abbâsilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", çev. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, IV (2), 139-158.
- DELİCE, Ali (1999), "Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, I (4), 37-73.
- DELİCE, Ali (1999), "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 299-320.
- DOĞAN, İsa (1997), "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, 356-358.
- DONOHUE, John J. (2003), *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012: Shaping Institutions for the Future*, ed. Wadad Kadi, Rotraud Wielandt, Leiden: E. J. Brill.
- İBNÜ'L-CEVZİ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (1992), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, VII, Beyrut: Darü'l-Mektebü'l-İlmiye.
- MAVERDİ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Basrî (1976), *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İBN TAGRİBERDİ Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi (1929), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I c.'de III-IV. c., Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad.
- İBN MİSKEVEYH Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, (1915), *Tecaribü'l-Ümem*, c. II, Mısır: Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddün.
- İSTAHİRİ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi (1967), *Mesalikü'l-Memalik*; ed. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill.
- EYYUB, İbrâhim (1989), *et-Tarihü'l-Abbasi: es-Siyasi ve'l-Hadari*, Beyrut: Şeriketü'l-Alemiyye li'l-Kitâb.
- FAKİ, İsameddin Abdür-rauf (1987), *ed-Devletü'l-Abbasiyye*, Kahire: Dârü'n-Nehdati's-Şark.
- FEVZİ, Faruk Ömer (1998), *el-Hilafetü'l-Abbasiyye: es-Sukut ve'l-İnhiyar*, c. II, Amman: Dârü's-Şürûk.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi (1984), *İmâmiyye Şîası (Câferiyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, Ankara: Selçuk Yayınları.
- GÜNER, Ahmet (1999), "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 47-72.

GÜNER, Ahmet (2011), “Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, I, 151-170.

GÜZEL, Ahmet (2012), *Abbasî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya: Kitap Dünyası Yayınları.

İBNÜ’L-ESÎR (1987), *el-Kâmil fi’t-Târîh*, çev. Ahmet Ağırakça, c. VIII, İstanbul: Türkiyat Matbaacılık.

KABİR, Mafizullah (1964), *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta: Iran Society.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal (1997), “Hamdânîler”, *DİA*, XV, 446-447.

KUREVİ, İbrâhim Selman (1982), *el-Büveyhiyyun ve’l-hilafetü’l-Abbasiyye*, Safât: Darü’l-Urube.

KURT, Hasan (2002), *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara: Araştırma Yayınları.

MERÇİL, Erdoğan (1992), “Büveyhîler”, *DİA*, VI, 496-500.

MERÇİL, Erdoğan (2008), “Saffârîler”, *DİA*, XXXV, 464-465.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (1992), “Berîdîler”, *DİA*, V, 501-502.

SARIÇAM, İbrahim (1997), *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

SHABAN, M. A. (1979), *The Abbasid Revolution*, Cambridge: Cambridge University.

TAKKUŞ, Muhammed Süheyl (1996), *Tarihü’l-devleti’l-Abbasiyye*, Beyrut: Dârü’n-Nefâis.

TOMAR, Cengiz (2012), “Ürdün”, *DİA*, XLII, 354-356.

YAŞAROĞLU, Hasan (2011), “Taberistan ve Deylem Zeydiliği”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 6 (1), 219-230.

YILDIZ, Hakkı Dursun (1988), “Abbâsîler”, *DİA*, I, 31-48.

YILDIZ, Hakkı Dursun (1994), “Ebü’l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, X, 283-284.

YILDIZ, Hakkı Dursun (Redaktör) (1987), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, İstanbul: Çağ Yayınları.

YILDIZ, Hakkı Dursun (Redaktör) (1988), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul: Çağ Yayınları.

YİĞİT, İsmail (2016), *Emevîler (41-132/661-750)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.